

Stef Tuinstra

HET ORGELADVIES IN NEDERLAND

De verenigde landen van Europa hebben elk zo hun stijl ontwikkeld met betrekking tot het restaureren en (ver)bouwen van oude en nieuwe orgels. De laatste tijd zijn er per land allerlei ontwikkelingen gaande die een modernisering van de beleidsstructuur tussen overheid en burger tot doel hebben. In dit artikel wordt nader ingegaan op de geschiedenis en recente ontwikkelingen daarvan in Nederland.

De geschiedenis van het Nederlandse Rijksorgeladvies is helder en overzichtelijk beschreven door rijksorgeladviseur (1970-1994) Onno B. Wiersma in het gedenkboek 'Vijftig jaar Orgelcommissie der Nederlandse Hervormde Kerk', een verzameling lezingen ter gelegenheid van het 50 jarig jubileum van deze commissie in 1996. De tekst in het geschiedenishoofdstuk van dit artikel is deels daaraan ontleend.

GESCHIEDENIS

De periode 1917-1957

Het georganiseerde orgeladvies in Nederland heeft een geschiedenis van inmiddels bijna 90 jaar. Als eerste op dat gebied werd de Nederlandse Klokken- en Orgelraad (NKO) opgericht. Deze raad kwam voort uit de toenmalige Nederlandse Oudheidkundige Bond en werd een vereniging bij koninklijk besluit op 9 november 1917. In de periode 1917 tot 1940 adviseerde de Orgelraad namens het Rijk bij de nieuwbouw, restauratie en uitbreidingen van orgels.

In 1936 werd de NKO het officiële adviesorgaan van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg van het toenmalige Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Vier jaar later ging de NKO ook fungeren als adviseur van de Vereniging van Kerkvoogdijen van de Nederlandse Hervormde Kerk.

Een bekende en invloedrijke adviseur van de NKO was Mr. A. Bouman. Enkele jaren geleden is hij overleden. Zijn archief is inmiddels geïnventariseerd en ligt ter inzage op het Musicologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht.

In verband met de oorlogsdreiging en de angst voor vervanging van waardevolle frontpijpen van orgels zoals dat in de Eerste Wereldoorlog was gebeurd, stelde de NKO van 1937 tot 1939 provinciegewijs een lijst op van orgels die "uit het oogpunt van monumentaliteit en stijlvolheid onvervangbaar" werden geacht. De gedrukte kennisgeving werd de eigenaren van de orgels in de Nederlandse, Franse, Duitse en Engelse taal toegestuurd. Deze werd in de eerste oorlogsdagen in mei 1940 achter glas in de nabijheid van het orgel opgehangen. Tot op de dag van vandaag is deze kennisgeving bij veel monumentale orgels nog aanwezig. Gedurende de oorlogsjaren is gelukkig alleen bij een aantal orgelmakers die

nieuwe instrumenten in aanbouw hadden orgelmetaal gevorderd. Door de oorlogshandelingen zijn ‘slechts’ twee orgels geheel verloren gegaan, het Wolfferts-Meere-Bätz-orgel van de Laurenskerk te Rotterdam in 1940 en het Wagner-orgel van de Eusebiuskerk te Arnhem in 1944. Vele andere hebben schade opgelopen die naderhand is hersteld. Ook zijn een aantal beschadigde orgels alsnog door een nieuw instrument vervangen.

De volgende periode voor het Rijksorgeladvieswezen duurde van 1946 tot 1957. Reeds voor de 2de Wereldoorlog ontstond zowel in Protestantse als Katholieke kring steeds meer behoefte om binnen de eigen kerkelijke beheersstructuren de zaken rond de orgels beter te regelen. In de oorlogsjaren raakte e.e.a. vanzelfsprekend in het slop. Zuidelijk Nederland werd najaar 1944 bevrijd. Direct daarna werd de Katholieke Klokken- en Orgel Raad (KKOR) opgericht. Dit jaar (2004) wordt het 60-jarige jubileum van de KKOR gevierd. Twee jaar later (1946) werd de Orgelcommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk (NHOC) in het leven geroepen. In 1996 vierde zij haar 50 jarig jubileum. Deze commissie bestaat officieel nog steeds. Haar status is sinds vorig jaar echter overgenomen voor de Commissie Orgelzaken voor de Samen op Weg-kerken (zie verderop in dit artikel).

Door deze ontwikkelingen ontstond voor het Rijk een meer sturende en wettelijke taak. Zodoende werd door de minister van O.K.&W. op 29 september 1946 de Rijkscommissie van Advies voor de Kerkorgels in het leven geroepen. De leden ervan selecteerden orgels die voor plaatsing op de Monumentenlijst in aanmerking kwamen en formuleerden algemene richtlijnen voor de orgelbouw. Hen werd gevraagd de bij het Rijk ingediende restauratieplannen inhoudelijk te toetsen en de Minister omtrent subsidiëring te adviseren. Daarnaast waren zij actief als zelfstandige adviseurs die in opdracht van het kerkbestuur orgelrestauraties konden voorbereiden en begeleiden.

Naast de Rijkscommissie fungeerde de Hervormde Orgelcommissie als platform voor particuliere adviseurs die naast het hoofdberoep als concerterend vakorganist ook structureel tijd vrij maakten voor het in deeltijd begeleiden van restauraties. Vanwege de brede, in snel tempo opgedane kennis(bundeling) en ervaring werd in Nederland het ‘beroep’ van orgeladviseur geboren. Door de snel voortschrijdende professionalisering werden zij reeds na enkele jaren van rijkswege als ‘erkende’ adviseurs gekwalificeerd. Alleen zij mochten van rijkswege gesubsidieerde restauraties begeleiden. De Rijkscommissie en de NHOC hebben ook veel invloed gehad op de besluitvorming bij de wederopbouw van het orgelbestand in de provincie Zeeland na de watersnoodramp in 1953.

Prominente adviseurs in die tijd waren o.a. Cor Edskes, Lambert Erné, Willem Hülsman, Johannes Legène en Dr. Maarten Vente. Vooral de NHOC heeft als verdienste de noodzakelijke voorwaarden te scheppen voor een continue

instroom van nieuwe adviseurs. Was dit ‘randvoorwaardelijke’ beleid er niet geweest, dan zou de onmisbare kweekvijver voor erkende orgeladviseurs al lang zijn opgedroogd.

In dezelfde tijd dat de NKO werd opgeheven werd de Katholieke Klokken- en Orgelraad opgericht ten behoeve van het orgelbouwadvieswezen in de Katholieke kerken in Nederland. Deze bestaat nog steeds. Door conflicten, waarbij de Orgelcommissie van de Hervormde Kerk ook betrokken raakte, werd de genoemde Rijkscommissie in 1956 opgeheven.

De periode 1957-1987

De periode 1957-1987 is heel belangrijk geweest in de ontwikkeling van het orgelrestauratieplatform in Nederland en vormt de bakermat voor de huidige situatie.

In plaats van de Rijkscommissie werd in 1957 een Rijksadviseur voor Orgels benoemd die het Ministerie van O.K.&W. voortaan zou gaan adviseren. Dit werd Dr. H.L. Oussoren. In nauwe samenwerking met de Hervormde Orgelcommissie en de Katholieke Klokken- en Orgelraad werd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) een restauratiepraktijk ontwikkeld die ruimte liet voor accentverschillen, maar die op hoofdpunten bij alle individuele restauratiegevallen herkenbaar was.

De nieuwe monumentenwet van 1961 bracht nogal wat veranderingen teweeg. Vier belangrijke elementen daaruit:

- a. Er moest opnieuw worden bepaald welke orgels wettelijk beschermd konden worden.
- b. Tot 1970 gold als criterium dat gaaf bewaarde orgels vóór 1850 bescherming verdienden. Dit kwam omdat het neo-barokke orgel in hoog aanzien stond. Daardoor zijn in die periode enkele belangrijke 19de eeuwse orgels opgeruimd en zijn andere ‘verbarokkiseerd’.
- c. Na 1970 richtte men de aandacht vooral ook op 19de eeuwse bouwkunst. Daardoor kregen de orgels tot 1900 ook meer aandacht en zijn tot 1987 veel instrumenten uit die tijd monumentwaardig verklaard, zonder dat dit in alle gevallen leidde tot de status van wettelijke beschermd monument.
- d. Tegelijkertijd ging er een andere wind waaien bij het restaureren van oude orgels. De aanpak werd minder rigoreus en was meer gericht op conservering en het in dezelfde (historische) stijl vernieuwen van kapotte onderdelen.
- e. De onderhoudsverplichting werd in 1961 uit de wet geschrapt, zodat dit nogal werd verwaarloosd. Daardoor werden na verloop van tijd veel kostbare restauraties noodzakelijk. In 1981 is de onderhoudsregeling dan ook weer ingevoerd. Tot een maximum aan f 1.200,-- per jaar kon tot 40% daarvan subsidie verkregen worden. Deze regeling bestaat nog steeds en is inmiddels succesvol gebleken.

In deze periode werden de subsidies rechtstreeks door het Rijk toegewezen. De percentages voor rijk, provincie en gemeente bedroegen respectievelijk 50-, 30- en 10%. De gemeenten volgden in de subsidiebeslissing het Rijk vrijwel automatisch. De provincies niet altijd consequent: de ene wel, de andere niet. Het eigen aandeel van de restauratiekosten voor het kerkbestuur was meestal dus 10%.

Nieuw in deze periode was, dat ook aan orgelmakers voorwaarden werden gesteld alvorens zij een monumentaal orgel mochten restaureren. Vooral de ervaring met en kennis van het bouwen van nieuwe orgels werd als criterium gebruikt als bewijs dat orgelmakers het klassieke ambacht beheersten. Dat maakte het gewenst dat de rijksorgeladviseur ook op de hoogte bleef van de ontwikkelingen in de nieuwbouw. Een spraakmakend initiatief van de rijksadviseur was de 'Orgelrestauratiekring'. In de periode 1969-1979 werden jaarlijks tijdens tweedaagse bijeenkomsten de resultaten van recente orgelrestauraties beluisterd, bekeken en besproken.

Deze ontwikkelingen hebben er mede toe geleid, dat juist in Nederland als één van de eerste landen in de wereld een nieuwe stroming in de orgelnieuwbouw, de z.g. 'historiserende orgelbouw', tot grote bloei kon komen. Een andere belangrijke factor was dat juist in Nederland in die periode de Oude Muziek en de authentieke uitvoeringspraktijk breed beoefend en gepropageerd werd. Ook bij de orgels ontstond als ras grote behoefte aan een adequaat instrumentarium, dat middels het grote aantal historische orgels in Nederland, met name ook door restauraties naar een zo oorspronkelijk mogelijke toestand, als het ware kon worden 'verworven'.

In 1970 volgde Onno Wiersma Oussoren op als rijksorgeladviseur. Adviseurs die in deze periode een belangrijke rol hebben gespeeld zijn o.a. Jan Jongepier, Klaas Bolt, Hans van der Harst, Dr. Jan van Biezen en voor kortere tijd Willem Retze Talsma. Ook Maarten Vente en Willem Hüllsman waren in die tijd nog actief.

Inmiddels zijn Klaas Bolt, Willem Hüllsman en Dr. Maarten Vente overleden. Evenals die van Mr. Bouman zijn de archieven van Bolt en Vente intussen geïnteriseerd en ondergebracht op het Musicologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht.

Tevens is men doende om het archief van de Orgelcommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk te ordenen en in de toekomst deels openbaar toegankelijk te maken.

De periode 1987- 2012

In 1987 werd de status van de Rijksadviseur voor Orgels gewijzigd en werd hij regulier ambtenaar binnen de organisatie van de RDMZ. Vanaf 1988 werd het monumentenbeleid in Nederland gedecentraliseerd vanwege de nieuwe Monumentenwet, die de wet van 1961 verving. Momenteel wordt nog steeds

met deze regeling gewerkt. In 1994 volgde Rudi van Straten Onno Wiersma op als rijksconsulent voor orgels. Wiersma promoveerde binnen de RDMZ tot algemeen adjunctdirecteur. Sinds enkele jaren leidt Rudi van Straten de afdeling Klinkende Monumenten bij de RDMZ. Ook de klokken en beiaarden vallen hieronder. In 2003 is Drs. Wim Diepenhorst benoemd als assistent van Van Straten.

Het subsidiestelsel is opgedeeld in twee afdelingen, de BRRM-regeling voor restauratie (Besluit Rijksregeling Restauratie Monumenten) en (de reeds bestaande) BRONM-onderhoudsregeling (Besluit Rijksregeling Onderhoud Monumenten). De gemeenten staan bij deze regeling borg voor de uitvoering van de regeling, de RDMZ geeft bindende adviezen, waartegen de gemeente desgewenst in beroep kan gaan, hetgeen slechts in enkele gevallen voorkomt. De gemeenten maken 6-jarige meerjarenramingen en kennen elk jaar de subsidie voor de te subsidiëren projecten toe door ze als nummer 1 op hun prioriteitenlijst te zetten. Gemeenten met meer dan 100 monumenten zijn zelf budgethoudend en stellen zelf een gemeentelijke prioriteitenlijst op, het GRUP (Gemeentelijk Restauratie Uitvoerings Programma). Gemeenten met minder dan 100 monumenten dienen hun prioriteitnummers 1 op te geven aan de Provincie, die vervolgens weer kiest volgens hun prioriteit, de RDMZ gehoord hebbend. De niet gehonoreerde nummers 1 schuiven een jaar op, etc.. De provinciale lijst heet het PRUP, het Provinciaal Restauratie uitvoerings Programma.

Voor de BRRM is het subsidiepercentage voor orgels 70% (rijk en gemeente). De eigenaren dienen borg te staan voor de overige 30%. Inmiddels zijn er vele cultuurfondsen in het leven geroepen die de eigenaren in dat percentage kunnen ontlasten. Zo komt het er in de praktijk nog steeds op neer dat de eigen bijdrage rond de 10% van de totale projectkosten bedraagt. Wel is daarvoor veel organisatietalent, doorzettingsvermogen en hulp van gespecialiseerde instanties nodig om de financieringsplannen over de jaren heen sluitend te krijgen en om tijdig de nodige gelden bij elkaar te krijgen.

Nieuw in 1988 was het feit dat expliciete vermelding in het Monumentenregister vereist was om voor subsidie in aanmerking te komen. Veel orgels stonden nog niet als zodanig geregistreerd, dus werd in 1988 een begin gemaakt met de herinventarisatie van het historische orgelbestand. Dit gebeurde middels drie categorieën. Monumentale orgels van vóór 1850 in reeds beschermde kerken. De kerkbeschrijving is met een orgelbeschrijving aangevuld.

- a. Monumentale orgels van vóór 1850 in niet beschermde kerken. De kerk werd hier vanwege het orgel op de lijst geplaatst.
- b. Monumentale orgels van na 1850 in niet beschermde kerken. De laatste categorie werd meegenomen in de landelijke inventarisatie van de jongere bouwkunst.

Deze immense operatie werd weer in drie etappes verdeeld:

- a. Het Monumenten Inventarisatie Programma (MIP).

- b. Het Monumenten Selectie Programma (MSP).
- c. Het Monumenten Registratie Programma (MRP).

De inventarisatie is inmiddels vrijwel voltooid. Het selectie- en beschermingsbeleid is daarbij onbekrompen geweest.

Al met al bevinden zich in Nederland momenteel ca. 1400 beschermde orgels, waarvan ca. 100 historische kassen. Ca. 60% daarvan bevindt zich in Hervormde Kerken. Naar mate de orgels minder oud zijn wordt het aantal groter.

Ook de Monumentenwet van 1988 houdt 50 jaar aan als minimale ouderdom. Daarom kunnen er nog niet veel orgels van na de Tweede Wereldoorlog op de monumentenlijst worden geplaatst. Toch is een team van adviseurs in het kader van de landelijke objectinventarisatie ‘Wederopbouwperiode’ van de RDMZ inmiddels bezig om ook die orgels in kaart te brengen, waaruit later een voordracht zal plaatsvinden.

Zo-even was beschreven hoe door de decentralisatie de gemeenten zelf via meerjarenramingen aan moeten geven hoe hun (veel te beperkte) restauratiebudget besteed wordt. Orgels moeten nu concurreren met andere objecten. Omdat andere gemeenschapsobjecten vaak meer ‘in tel’ zijn, leidt dat voor orgels nogal eens tot het ver in de tijd doorschuiven van subsidiebudgetten of tot vele faseringen. Voor de eerste tientallen jaren moeten daarom plannen voor integraal herstel nogal eens worden teruggebracht tot reparatie van het hoogstnoodzakelijke. Sinds de Tweede Wereldoorlog zijn ongeveer 700 orgels gerestaureerd, waaronder vrijwel alle grote stadsorgels. Rond 600 zullen vroeger of later nog een restauratie moeten ondergaan.

Sinds ca. 2000 begint het jaarlijkse restauratievolume steeds meer onder druk te staan vanwege het gedecentraliseerde subsidiestelsel en de onlangs doorgevoerde rijksbezuinigingen. Ook de aparte regelingen voor restauratie en onderhoud werken in de praktijk onbevredigend. Zo is de grens tussen deze twee regelingen is soms heel moeilijk aan te geven. Vandaar dat over enkele jaren de eerder genoemde BRRM- en BROM-regelingen worden samengevoegd in de BRIM (Besluit Rijksregeling Instandhouding Monumenten). In het kader van de BRIM zullen straks ook voor orgels 10-jarige onderhoudsplannen gemaakt worden (voor kerken was dat al het geval), die in principe door de adviseurs zullen worden geïnitieerd. Het subsidiepercentage voor onderhoud was de laatste jaren 50%. Die van de BRIM van het rijk en de gemeente wordt 65% i.p.v. 70% nu. Het subsidietoewijzingsbeleid voor orgels komt bij de BRIM-regeling weer bij het rijk te liggen: het BRRM-stelsel geeft teveel aanleiding tot willekeur. De wettelijke kaders blijven hierbij dezelfde. M.a.w., de toewijzingsvoordracht blijft bij de gemeenten liggen n.a.v. de prioriteiten zoals die door de gemeenten en de burgerij worden aangegeven. De RDMZ heeft evenwel meer ruimte voor een ‘sturingsbeleid’ m.b.t. de orgels, die nog in een

slechte toestand verkeren en een volledige restauratie behoeven. Z.g. ‘corrigerende restauraties’ krijgen daarmee een iets lagere prioriteit.

In de periode vanaf 1957 was het team van adviseurs globaal gesproken gespreid over zowel de Hervormde-, de Gereformeerde- en de Rooms-Katholieke kerken. De meeste monumentale orgels bevinden zich in Hervormde- en Katholieke kerken. De Hervormde kerk had haar Orgelcommissie met een dagelijks- en algemeen bestuur en doorgaans vier onafhankelijke free lance adviseurs die door de landelijke kerk worden aanbevolen. De KKOR heeft sinds jaar en dag ook drie tot vier adviseurs, die in dienst staan van de bisdommen. De adviseurs van beide instellingen waren ook meestal degene die het vanwege de RDMZ was toegestaan monumentenrestauraties te begeleiden. Dit beleid was gestoeld op het steeds opnieuw verwerven en uitbreiden van kennis en gezag door de adviseur. De achtereenvolgende monumentenwetten hebben het tot op heden voor de orgelconsulenten van de RCE mogelijk gemaakt om in incidentele gevallen zelf te adviseren, waar door de jaren heen bij hoge uitzondering gebruik van is gemaakt. Bij instrumenten die eigendom zijn van de Rijksgebouwendienst en gebouwen in z.g. ‘Overzeese Gebieden’ adviseren in principe de rijksconsulenten en niet de free lance adviseurs. Bij complexe, danwel prestigieuze restauraties adviseren in principe de free lance adviseurs, maar werken zij nauw met de rijksadviseurs samen. Door de op deze wijze gewaarborgde frequente communicatie ontstaat er een zo groot mogelijke kennisbundeling en invloedssfeer.

De Gereformeerde Kerk had ook een eigen adviescommissie die gelieerd was aan een Kerkmuziekvereniging: de GOVOAC, oftewel de Orgel Advies Commissie van de Gereformeerde Organisten Vereniging. Deze had een hoofdcoördinator die de drie normale bestuurstaken in één persoon verenigde, met daarnaast drie orgeladviseurs en een vaste akoestisch adviseur. Met name de organisatiestructuur was bij hen goed geregeld.

Een aantal van de adviseurs had zich inmiddels enigszins gespecialiseerd in een bepaald instrumenttype, ook al vanwege het wonen in de diverse regio's met hun vele eigen accentverschillen binnen de Nederlandse orgelcultuur. De adviseurs werkten zowel op het terrein van restauratie als nieuwbouw, onderhoud, overplaatsing en verbouwingen.

Alle overige (protestantse) kerkgenootschappen - en dat zijn er nogal wat - hadden ook eigen orgeladviesstructuren, die waren gericht op de eigen doelgroep. De Christelijk Gereformeerde Kerk had haar banden met de GOVOAC behouden, zodat deze adviseurs ook voor orgelzaken in die kerken optraden. De laatste jaren hebben ook andere Gereformeerde adviesgroeperingen zich beter georganiseerd (bvb. vanuit de Vereniging van Vrijgemaakt Gereformeerde Kerkorganisten VGK) en vanuit de Vereniging van Organisten van de Gereformeerde Gemeente (VOGG).

De gevestigde Nederlandse orgelmakers hebben zich sinds tientallen jaren verenigd in een belangenorganisatie, de Vereniging van Orgelbouwers in Nederland (VON) genaamd. De bedrijfstak van de orgelmakers valt onder de Hout- en Bouwbond CNV. Ze zijn de kleinste bond binnen het Christelijk Nationaal Vakverbond. De VON heeft ten behoeve van haar leden Leveringsvoorwaarden gemaakt, waarbij de RDMZ en de Hervormde Kerk inspraak hebben gehad. De laatste ‘update’ van deze voorwaarden was in 1994.

Doordat in de 19de en 20ste eeuw in Nederland de protestanten in allerlei groeperingen zijn uiteengevallen, is de kerkelijke (muziek)cultuur zeer verscheiden en dienaangaande het orgelbouwklimaat zeer divers. Zo zijn er al met al ca. 50 kleine tot grote orgelmakerijen van dubieuze regionale tot gevestigde internationale reputatie. De kerken adviseren hun leden zo mogelijk alleen samen te werken met orgelmakers die lid zijn van de VON (21 leden), danwel met buitenlandse orgelmakers met een goede reputatie.

De interactie tussen al deze culturen en de lang doorontwikkelde restauratiepraktijk, waarbij orgelmakers en adviseurs zich al schurend, botsend en slijpend aan elkaar hebben gevormd, heeft het Nederlandse orgelklimaat gemaakt tot wat ze nu is. Daarbij kan gezegd worden dat wat betreft het restauratieplatform, bij alles wat beter kan, het overlegklimaat toch een diep gewortelde traditie is geworden.

Wel is het zo dat de diverse culturele ‘schotten’ tussen de opererende verenigingen vrij strikt gehandhaafd blijven ondanks diverse pogingen om ze weg te halen. Ook is er nog steeds een gevoelsmatige scheiding tussen wat ‘niveau’ en ‘iets minder niveau’ genoemd wordt. Soms is dat terecht, soms ook niet. Niet alleen in relatie tot de RDMZ en de landelijke kerken speelt dit, maar ook binnen de VON zelf. Dit fenomeen hoort er echter gewoon bij en zal ook wel van blijvende aard zijn. Het speelt immers overal; in alle maatschappelijke werksectoren, ook binnen de kerk.

ONTWIKKELINGEN IN DE 21STE EEUW

De laatste jaren zijn het Nederlandse orgelrestauratieplatform en de kerkelijke organisatie rond het orgelbouwadvisie sterk in beweging, niet in de laatste plaats als gevolg van de samenvoeging van drie protestantse kerken tot één, de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) geheten. Het gaat hier om een immense fusie tussen de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Lutherse Kerk in Nederland. Een tweede belangrijk feit is dat de gevolgen van het sterk afgenomen kerkbezoek in Nederland doorwerken middels een afname van werk in de orgelbouw. Daardoor is ook de felheid in de onderlinge concurrentie toegenomen. Bovendien wijzigen de monumentenprocedures zich in snel tempo. De uitvoering van de wet- en regelgeving is aangescherpt en de inspraak van de burgerij en burgerlijke gemeenten is middels de artikel-11 procedure verruimd. Dat heeft in een enkel

geval tot schrijnende situaties geleid zoals de uitzichtsloze controverse rond het Schmitger-orgel in de Der Aa-kerk te Groningen. Ook de reeds jaren durende discussie rond het grote orgel in de Oude Kerk te Amsterdam verhindert een daadkrachtige besluitvorming. Bij dit soort processen doemt de vraag op of men in Nederland niet te ver doorgeschoten is in het democratiseringsproces: een orgel met een gecompliceerde wordingsgeschiedenis kan niet meer gerestaureerd worden wanneer er '30 adviseurs' mee mogen praten.

Al met al was het noodzakelijk gebleken dat de werkwijze van de adviseurs met al deze ontwikkelingen gelijke tred moest blijven houden en dat bovendien de communicatie tussen de RDMZ en de adviseurs diende te worden geïntensiveerd. Met name het maken van creatieve en eenduidige restauratieplannen door de adviseur is een belangrijk element geworden. De adviseurs op hun beurt hebben het initiatief genomen om zich, net als de orgelmakers, eveneens in een belangenorganisatie te verenigen. De nieuwe adviseursvereniging heet College van Orgeladviseurs in Nederland (CvON) en wordt in mei 2004 officieel opgericht. Net als bij de VON zal er ook een vorm van ballotage worden ingevoerd zodat van de leden van deze vereniging per definitie ervaring en deskundigheid verwacht mag worden.

Ter stimulering van het toenaderingsproces tussen de genoemde drie organisaties is in 2002 in Haren bij Groningen een tweedaags symposium gehouden. De RDMZ was initiatiefnemer. Op dit symposium zijn de nieuwe richtlijnen van de RDMZ vanuit allerlei invalshoeken belicht en becommentarieerd, zijn daarover een aantal lezingen gehouden en is een praktijkdag in de vorm van een excursie georganiseerd. Sinds de eerder genoemde Restauratiekring had er geen dergelijke bijeenkomst meer plaatsgevonden. Alle deelnemers ervoeren dit evenement als zeer verhelderend en verrijkend. Er zal nu gepoogd worden om de twee jaar één of twee studiedagen te beleggen en om en om met de tussenliggende jaren één of twee excursies naar recente gerestaureerde orgels in binnen- en buitenland te organiseren.

Ook de Samen-op Wegkerk (nu PKN) heeft zich niet onbetuigd gelaten. De oude NHOC en GOVOAC zijn opgeheven en samengegaan in een nieuwe Commissie voor Orgelzaken van de PKN (COZ), die ondergebracht is bij de aan de PKN gelieerde Vereniging van Kerkvoogdijen. Hiervan zijn vrijwel alle Colleges van Beheer van de PKN aangesloten en heeft daardoor in principe een breed draagvlak. De COZ overlegt als vanouds regelmatig met de RDMZ. Ook heeft men het adviseursteam weer 'op sterkte' gebracht en is men doende met het opzetten van allerlei PR-activiteiten zoals informatiefolders, een website en regelmatige publicaties in 'Kerkbeheer', het maandblad van de vereniging.

Het functioneren van het restauratieplatform valt en staat met een goede communicatie. Goede communicatie kan alleen plaatsvinden indien er bij alle betrokkenen duidelijkheid bestaat over

- a. De afgesproken procedure en taakverdeling.
- b. Een professionele, vertrouwenwekkende en open werkhouding.
- c. De wetenschap dat bij orgelrestauraties het beste eindresultaat verkregen wordt door goed teamwerk.

Daarom hebben zowel de VON als het CvON gedragsregels opgesteld, die bij beide partijen bekend en erkend zijn. Reeds geruime tijd is er gewerkt aan de totstandkoming van een samenwerkingsconvenant tussen de RCE, de VON en het CvON.

DE TAAK VAN DE MODERNE ORGELADVISEUR IN NEDERLAND

Speerpunt in dit artikel is de taakomschrijving van de moderne orgeladviseur in Nederland. In het Vlaamse deel van België en sommige andere Europese landen is de adviseur een orgelarchitect en verenigt in die hoedanigheid de taken van adviseur en orgelmaker in één persoon. In een samenwerkingsverband met een dergelijke orgelbouwadviseur is de orgelmaker slechts de aannemer die het plan met minutieus voorgeschreven werk exact dient uit te voeren. De orgeladviseur tekent, berekent, omschrijft, begroot en houdt strikt toezicht op de tijdige uitvoering en exacte naleving van het overeengekomene. De inschrijving is dusdanig van opzet dat alleen de goedkoopste inschrijver per definitie de klus mag krijgen. Ook is de adviseur voor de burgerlijke gemeenten de belangrijkste aanspreekpersoon in geval van de toewijzing en verwerking van subsidies e.d.. De hoofdverantwoordelijkheden zijn strikt gescheiden: voor het plan is de adviseur volledig verantwoordelijk en wordt hij daarvoor navenant beloond, de orgelmaker is voor de praktische en logistieke uitvoering van het werk verantwoordelijk. Hij heeft weinig tot geen medezeggenschap bij de planvorming, bij het berekenen van de mensuren, bij de inventarisatie van pijpwerk, bij het vaststellen van de intonatieparameters etc.. Al die zaken worden door de adviseur voorgeschreven en soms deels door hem zelf uitgevoerd, bvb. (een deel van) de intonatie. Kortom, een dergelijke adviseur bepaalt het gehele bouwproces van begin tot eind. In Vlaanderen is dit adviessysteem volledig geïnstitutionaliseerd.

De orgelbouwtraditie in Nederland heeft een andere geschiedenis, alleen al doordat in Nederland de orgelmakers sinds jaar en dag de volledige eindverantwoordelijkheid voor hun werk verworven hebben. Aan die zelfstandigheid wordt door alle partijen een grote waarde gehecht. Zo heeft elke orgelmakerij haar eigen stijl en specialisatie en komt men door zelf verantwoordelijk te zijn voor ontwerp en uitvoering en een daarop afgestemde bedrijfsvoering, tot betere resultaten. Er is ook een beter overlegklimaat omdat een duidelijke scheiding bestaat tussen de diverse disciplines en

verantwoordelijkheden. Nederlandse adviseurs mogen bvb. in het kader van een adviesovereenkomst niet zelf intoneren, ook al zouden ze het in principe wel kunnen. Dat is een goede regel: adviseurs hebben nu eenmaal niet de dagelijkse ervaring en vooral snelheid zoals orgelmakers die jaar in jaar uit hebben opgebouwd. De Nederlandse adviseur kan wel inhoudelijk met intonateurs reflecteren over de gevolgde methoden en eventueel wijzigingen voorstellen en die in de vorm van proeftonen en/of –akkoorden be-experimenteren.

Al met al is de rol van de orgeladviseur in Nederland toegegroeid naar een samengaan van diverse managementtaken, die wel vanuit een grondige basiskennis dient te worden verricht. De huidige Nederlandse orgeladviseur is een door de RDMZ en de Nederlandse kerkgenootschappen gewenst professioneel intermediair tussen opdrachtgever en orgelmaker, waarbij hij contractueel eerstverantwoordelijk is *voor en namens de opdrachtgever*, en dus niet in de eerste plaats voor de orgelmaker. Onder ‘opdrachtgever’ wordt hier verstaan de eigenaar en diens ondersteunende commissie en de plaatselijke organisten met wie de adviseur rechtstreeks en veelvuldig contact onderhoudt. Onderstaand volgt een takenlijst van de adviseur. Deze lijst heeft vooral betrekking op restauraties, reconstructies, verbouwingen en groot-onderhoud. Punt a. speelt bij nieuwbouw een minder prominente rol: de orgelmaker is hierbij meer autonoom werkzaam.

Het werk van de Nederlandse orgeladviseur speelt zich af in de breedte, waarin o.m. de volgende deeltaken onderscheiden kunnen worden:

- a. Architectrol bij project van elke denkbare omvang in geval van vooronderzoek en planvorming.
- b. Kennismanagement.
- c. Projectmanagement.
- d. Artistiek begeleider.
- e. Second Opinion functionaris.

Toelichting bij punt a., de architectrol

Hieronder kunnen de volgende werkzaamheden gerangschikt worden:

- a. Voldoende historisch en bouwkundig vooronderzoek met dusdanige verslaglegging, dat het maken van een op hoofdlijnen beschreven, maar toch betrouwbaar, restauratieplan haalbaar is.
- b. Naderhand het verrichten van een gedetailleerd historisch onderzoek waaruit zoveel mogelijk gegevens kunnen worden benut ten dienste van het project.
- c. Het opstellen van een gedetailleerd restauratie-raamplan dat voldoende informatie biedt voor een aanbestedingsinschrijving van normaal gesproken twee of drie orgelmakers (uitzonderingen daargelaten) die daarvoor (daarom) de normaal geldende offertekosten kan/kunnen declareren.

- d. Vooraf aan de inschrijving dient over de planuitgangspunten zo serieus mogelijk naar consensus met de RDMZ te zijn gestreefd.
- e. Opdrachtgever en orgelmaker verklaren zich schriftelijk akkoord met plan en uitwerking voordat de procedure wordt gestart.

Toelichting bij punt b., het kennismanagement

Hieronder kunnen de volgende taken gerangschikt worden:

- a. Onderzoek en inventarisatie van de pijpinscripties, eventueel bijgestaan door de RDMZ; de orgelmaker meet de mensuren en stelt de mensuurstaten op die ter beschikking worden gesteld aan het restauratiedossier.
- b. Het uitwerken van een restauratieprotocol.
- c. Niveaudiscussie, zowel ambachtelijk als artistiek.
- d. Advies over de voor het project bekwaam geachte aannemers/uitvoerders op basis van specialisatie, gebleken ervaring en communicatieve vaardigheid.
- e. Bij de aanbesteding heeft de goedkoopste inschrijvende orgelmaker de voorkeur, maar niet *per difinitie*. De beste werkomschrijving in verhouding tot de urencalculatie is voor het gunningsadvies doorslaggevend.
- f. Relevante kennisuitwisseling met de orgelmaker en de opdrachtgever vóór en tijdens het project.
- g. Kennisuitwisseling met de RDMZ, zowel mondeling als schriftelijk.
- h. Financieel management: beoordeling en bediscussiëring offertes, maken van begrotingen, basishulp verstrekken bij subsidieprocedures, paraferen van nota's, etc..
- i. Het inspelen van het orgel als onderdeel van overige ingebruiknemingsactiviteiten.
- j. Het verrichten van de eindkeuring in het bijzijn van de opdrachtgever en de orgelmaker.
- k. Het maken van een keuringsverslag, waarin de planuitgangspunten en (het niveau van) de uitkomsten van de restauratie overzichtelijk becommentarieerd zijn.

Toelichting bij punt c., het projectmanagement

Hieronder kunnen de volgende taken gerangschikt worden:

- a. Sturing en bewaking planning, contractuele overeenkomsten en gedragscode.
- b. Tijdig werkoverleg met alle betrokken partijen en personen.
- c. Het organiseren van regelmatig geplande plenaire bouwvergaderingen met agenda en notulering waarin zoveel mogelijk aspecten van het project besproken en bewaakt worden.

- d. Processturing zodat de orgelmaker ongehinderd zijn werk kan doen in het kader van normale overlegsituaties.
- e. Publiciteitsmanagement: stimuleren van publiciteit tijdens het project, stimuleren van fondswervingsacties, sturing en participatie bij publicaties bij en na ingebruikneming.
- f. Probleemmanagement in voorkomende gevallen, persoonlijk sturend en participierend, danwel in overleg met meerdere partijen.

Toelichting bij punt d., de artistieke begeleiding

Hieronder kunnen de volgende taken gerangschikt worden:

- a. Het stimuleren van creativiteit en het nodige stilistische bewustzijn; voorlichting over restauratieopvattingen in verleden en heden; toetsing van de monumentale waarden van het te restaureren orgel van de eigenaar; dit alles t.b.v. de opdrachtgever.
- b. Het evalueren van de creativiteit en het stilistische bewustzijn bij de restaurateurs.
- c. Het bediscussiëren van intonatieprincipes die een voorwaarde vormen tot het welslagen van een restauratie. De belangrijkste daarvan zijn:
 - discussie over de interpretatie van het op wetenschappelijke wijze verkregen feitenmateriaal;
 - bevordering van (het scheppen van voorwaarden voor) zo goed mogelijke prestaties van intonateurs; o.a. het in overleg nastreven van een goede klankbalans binnen elk denkbaar stilistisch kader
 - overleg ter bevordering van een redelijke tijdsduur van de intonatie, t.b.v. een hoger artistiek niveau ervan en ook ter voorkoming van het na eindkeuring jarenlang buitenproportioneel ‘bijwerken’ van een instrument (de spreekwoordelijke ‘ewige Baustelle’)
 - wat wordt bedoeld met ‘oud’ en met ‘authentiek’ en waarom heeft bij restauratie ‘oud’ de voorkeur en waar liggen de grenzen in de praktijk zoals een ‘te egale intonatie’ danwel een ‘te onegale intonatie’;
 - het op elkaar afstemmen van de persoonlijke muzikale identiteit van de restaurateur en de adviseur(s) zoals persoonlijke smaak, stijl, voorliefde etc.; het afstemmen van ieders persoonlijke ‘klanktaal’: hoor jij wat ik hoor?
- e. Het testen en toepassen van verkregen kennis artistiek projecteren d.m.v. in het desbetreffend kader passend orgelspel van zo hoog mogelijk niveau.

Toelichting bij punt e., de Second Opinion functionaris

- a. De genoemde taken bij de punten b. t/m d. brengt de adviseur in als Second Opinion functionaris, d.w.z. *advisering met gepaste terughoudendheid en niet anders dan in de sfeer van overleg.*

- b. De hoofdverantwoordelijkheden dienen duidelijk in het oog te worden gehouden.
- c. De adviseur is namens de opdrachtgever verantwoordelijk voor (de uitgangspunten van) het restauratieplan en voor de afstemming en het overleg met de RDMZ.
- d. De orgelmaker heeft het vertrouwen van de opdrachtgever en diens adviseur en is eindverantwoordelijk/staat garant voor de technische en artistieke uitwerking, na zoveel als mogelijk en zinvol was gebleken de opinies van de adviseur(s) te hebben meegewogen in diens persoonlijke beslissingen.

Het spreekt vanzelf dat bij projecten van allerlei aard en omvang uit het bovengenoemde pakket een passende keuze gemaakt wordt.

Uit het bovenstaande blijkt dat op de Nederlandse orgeladviseur een zware taak rust. Soms staat hij tussen de partijen in en moet hij op gezette tijden zelfverzekerd optreden of heikele beslissingen nemen. De Nederlandse orgeladviseur moet een uitstekend organist zijn. Hij moet een grote kennis van de orgelbouw hebben, zowel historisch, technisch, artistiek als topografisch. Bovendien moet hij over uitstekende contactuele eigenschappen beschikken. Dat valt niet altijd mee en daarom gaat het ook in Nederland af en toe niet van een leien dakje. Overwegend kan men echter stellen dat mede door het Nederlandse 'poldermodel' met haar lange geschiedenis de resultaten doorgaans bevredigend en soms zelfs boven ieders verwachting uitvallen.

De honorering van de Nederlandse orgeladviseur

Het honorarium voor het werk van de adviseur (5% honorarium en 2% onkostenvergoeding over de aannemerskosten exclusief BTW) is in geval van restauraties in de rijkssubsidieregeling volledig subsidiabel gesteld. De advieskosten worden dus opgenomen in de restauratiebegroting, waarop ook nog eens door andere fondsen wordt bijgedragen, zodat (ook) het advieswerk meestal voor bijna 90% wordt gesubsidieerd.

Wel dient een deel van het advieswerk te worden voorgefinancierd, nl. het historisch- en bouwkundig vooronderzoek en de procedurebegeleiding (met inbegrip van de vergunningsaanvraag) tot en met de opdrachtverlening aan de orgelmaker. Bij een gemiddelde tot omvangrijke restauratie maakt de adviseur hierover voor de opdrachtgever een offerte met een uitsplitsing van taken, uren, kosten en een prognose van uitbetalingsstadia in twee of drie termijnen. Het bedrag van deze offerte wordt later in mindering gebracht op het totaal van de advieskosten tot het maximum van 5%.

In uitzonderlijke gevallen, bvb. waar een zeer omvangrijk onderzoek gedaan moet worden en de orgelmakerskosten relatief laag zijn, of waar de vergunningsprocedure zeer gecompliceerd is, kan van deze regel worden

afgeweken en worden de kosten van het vooronderzoek apart begroot en gesubsidieerd. E.e.a. in overleg met de opdrachtgever en de RDMZ. Adviestaken van een kleinere omvang, bv. bij groot-onderhoud, overplaatsing en/of deelrestauratie worden op uurbasis uitgevoerd n.a.v. een daartoe door de adviseur opgestelde offerte indien daarmee aangetoond kan worden dat het 7%-tarief ontoereikend is voor zijn taak.

SAMENVATTING

Het orgeladvies in Nederland heeft een geschiedenis van bijna 90 jaar. Door de tijd heen en na soms turbulente perioden is allengs een overleg-poldermodel ontstaan tussen de vroegere Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ), (nu Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed - RCE), de verenigde adviseurs (al dan niet) van de landelijke kerkgenootschappen (COZ en CvON), en de Vereniging van Orgelbouwers in Nederland (VON).

De algemene restauratiefilosofie is 'behoud gaat voor vernieuwen'. Dit uitgangspunt gaat terug op het 'Charter van Venetië' van 1962. Per geval worden restauratieplannen getoetst; (al dan niet volledige) reconstructie wordt slechts incidenteel toegestaan, danwel gesubsidieerd.

De procedures bij orgelrestauraties geschieden aan de hand van de Monumentenwet van 1988. Monumentensubsidies worden aangevraagd via de burgerlijke gemeente, die de jaarlijkse toewijzing middels 6-jarenplannen verdeelt op basis van een bindend advies van de RCE. De burgerij bepaalt in principe welk orgel eerder of later gerestaureerd wordt, niet het Rijk. In de toekomst zal de huidige regeling wel enigszins bijgesteld worden ten gunste van de orgels die in slechte staat verkeren. Het jaarlijkse onderhoud wordt voor 50% rechtstreeks door het rijk gesubsidieerd op basis van een kleine vaste jaarlijkse limiet.

De moderne Nederlandse orgeladviseur is geen all-in-one persoon die architect, adviseur en orgelmaker tegelijk is, maar is deels architect, deels manager en is vakorganist met een gezaghebbende reputatie. Hij is intermediair tussen de RCE, de opdrachtgever en de orgelmaker en staat middels contract in dienst van de opdrachtgever en behartigt in de eerste plaats diens belangen.

De adviseur maakt het plan voor zowel restauratie als nieuwbouw. De orgelmaker stemt daarmee na overleg schriftelijk in. De adviseur dient de monumentenwet na te leven; hij legt daarover verantwoordelijkheid af aan de RCE. De RCE op haar beurt participeert waar nodig, toetst, initieert, stuurt en controleert op basis van de monumentenwet. Bij de aanbesteding is de beste werkschrijving in verhouding tot de urenrekening voor het gunningsadvies doorslaggevend. De goedkoopste offerte heeft voorkeur maar niet per definitie. De orgelmakers zijn onafhankelijk van zowel de adviseur als de overheid. Zij hebben de volledige wettelijke eindverantwoordelijkheid over ontwerp en uitvoering.

Over de auteur

STEF TUINSTRA (geb. 1954) studeerde aan het Prins Claus Conservatorium bij Wim van Beek. Ook studeerde hij clavecimbel, piano en trombone aan hetzelfde instituut. Na zijn UM-examen Cum Laude ontving hij lessen van Gustav Leonhardt. In 1978 behaalde hij het 1ste graads diploma Kerkmuziek en koordirectie, in 1979 verwierf hij de Prix d'Excellence voor orgel. In 1980 won hij de koraalprijs ter gelegenheid van het Nationaal Improvisatie Concours te Bolsward. In 1986 werd hij onderscheiden ter gelegenheid van het Internationale Clavecimbel Concours te Brugge.

Als koor- en orkest-dirigent en continuobegeleider heeft hij samengewerkt met prominente internationaal actieve zangsolisten als Max van Egmond, Harry Geraerts en Peter Kooy. In diverse barokorkesten heeft Stef Tuinstra als vaste continuospeler meegewerkt.

Als gecertificeerd en inmiddels internationaal gezaghebbend orgelbouwadviseur werkt Stef Tuinstra nauw samen met diverse protestantse kerken en stichtingen in Nederland en met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Inmiddels heeft hij inmiddels ruim 160 projecten begeleid.

Stef Tuinstra is in deeltijd organist van de Martinikerk en de Nieuwe Kerk te Groningen. Verder is hij leider van de Noordnederlandse Orgelacademie en doceert orgel, clavecimbel, improvisatie, gemeentezangbegeleiding en orgelbouw.

Stef Tuinstra concerteert en is masterclassdocent in verschillende Europese landen, Japan en de USA.

Hij staat bekend als inventief improvisator in verschillende stijlen van Renaissance tot hedendaags en doceert ook hierin. Zijn CD's worden wereldwijd gezien als blijvend actueel, vernieuwend, toonaangevend in interpretatie, registratie en zingeving van het orgel. Aan 2 CD-projecten die beide met een Edison zijn onderscheiden, had hij een prominent aandeel.

Hij is auteur van diverse (internationale) publicaties over orgelbouw en -spel.